

Agnieszka Woźniak-Hlebionek

Zbiór kartograficzny Magistratu Bydgoskiego z lat 1774-1944 źródłem do rozwoju przestrzennego miasta

Piotrkowskie Zeszyty Historyczne 6, 387-395

2004

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Agnieszka Woźniak-Hlebionek

ZBIÓR KARTOGRAFICZNY MAGISTRATU BYDGOSKIEGO Z LAT 1774-1944 ŹRÓDŁEM DO ROZWOJU PRZESTRZENNEGO MIASTA

Plany i mapy miejskie Bydgoszczy stanowią część składową zespołu Akta miasta Bydgoszczy znajdującego się w Archiwum Państwowym w Bydgoszczy (nr zespołu 189). Obejmują lata 1774-1944, a zasięgiem terytorialnym dotyczą całego miasta¹.

Geneza powstawania planów Bydgoszczy związana jest ze zmianami administracyjno-gospodarczymi, które nastąpiły po włączeniu miasta w granice państwa pruskiego na mocy traktatu rozbiorowego z 1772 r. Bydgoszcz – stolica obwodu nadnoteckiego objęta została programem inwestycji państwowych, z których największą była budowa Kanału Bydgoskiego². Ożywienie gospodarcze wywołane tym zamierzeniem, intensywny rozwój rzemiosła i stopniowe uprzemysławianie począwszy od lat 40-tych XIX w. były czynnikami przyspieszającymi rozwój demograficzny miasta. Na przełomie XVIII i XIX w. kształt miasta w porównaniu z czasami minionymi nie uległ zmianie, cała ludność Bydgoszczy zamieszkiwała w obrębie dawnych murów obronnych średniowiecznego miasta położonego na prawym brzegu Brdy, zataczającej w tym miejscu łuk. Przeobrażenia jednak następowały w rozwoju terytorialnym przedmieść usytuowanych wzdłuż dróg wylotowych w kierunkach Świecie – Gdańsk, Solec Kujawski – Toruń, Szubin – Poznań. Stąd też wzięła się nazwa przedmieść: Poznańskie, Gdańskie i Toruńskie³. Zabudowa mieszkalna przedmieść tworzyła charakterystyczny układ wydłużonych ramion. Podczas gdy zabudowa przedmieść Bydgoszczy powstawała samorzutnie układem przestrzennym przypominając budownictwo wiejskie, miasto posiadało zwarty zespół urbanistyczny zaplanowany według z góry przyjętych założeń⁴. Planem z tego okresu obrazującym układ zabudowy miasta i jego przedmieść jest plan sytuacyjny sporządzony w 1800 r. przez Lindnera (sygn. 5). Samo miasto z układem ulic, loka-

¹ Dla zbioru kartograficznego zespołu Akta miasta Bydgoszczy został opracowany katalog. Wykazy planów i map miejskich Bydgoszczy można znaleźć także u A. M i e t z, *Polskie zbiory źródeł kartograficznych do studiów nad rozwojem i dziejami Bydgoszczy z lat 1772-1806*, „Prace Komisji Historii”, t. 14, Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, s. 109-150 oraz R. C z a j k o w s k a, M. D m o c h o w s k a, *Bydgoszcz kartograficznie w zbiorach Woje-wódzkiej Biblioteki Publicznej w Bydgoszczy. Katalog*, Bydgoszcz 1980, s. 38.

² *Historia Bydgoszczy*, t. 1 do roku 1920, pod red. M. Biskupa, Warszawa-Poznań 1991, s. 369-376.

³ A. M i e t z, *op. cit.*, s. 114.

⁴ *Ibidem*, s. 115.

lizacją działek budowlanych oraz ich numeracją przedstawia najstarszy w zbiorze kartograficznym zespołu plan wykonany w 1774 r. przez Paula Johanna Gretha (sygn. 1). Plan ten powstał z potrzeb praktycznych, służyć miał bowiem do wprowadzenia nowej numeracji zabudowań miejskich⁵. Terytorium miasta wraz z przedmieściami zajmowało wówczas powierzchnię około 175 ha⁶. Granice terytorialne Bydgoszczy nie uległy zmianie aż do połowy XIX w. Rozwój gospodarczy miasta w omawianym okresie przyczynił się do szybkiego wzrostu ludności wsi i folwarków podmiejskich, do których napływała uboższa ludność najemna. Powstawanie na ich terenie enklaw o charakterze miejskim przyczyniało się do procesu zacierania granic między przedmieściami a wsiami i folwarkami podmiejskimi⁷. Rozwój miasta, przedmieść, dróg komunikacyjnych postawiło władze miasta przed koniecznością przygotowania odpowiedniej dokumentacji kartograficznej. Plany miasta, przedmieść, folwarków, wsi i gruntów podmiejskich wykonane były na zlecenie miasta przez mierniczych podległych lokalnym władzom administracyjnym. Nadzór techniczny nad służbą mierniczą sprawował początkowo Generalny Dyrektoriat w Berlinie przeprowadzający egzaminy zawodowe. Od 1808 r. egzaminy dające tytuł konduktora i uprawnienia miernicze przeprowadzały władze rejencyjne z upoważnienia Naczelnej Deputacji Budowlanej w Berlinie⁸. Do twórców planów miejskich należeli m. in. Paul Johann Greth i Boethcke współautorzy projektu budowy kościoła ewangelickiego w Bydgoszczy, Lindner – powiatowy mistrz budowlany i architekt, Schmiedicke – mierniczy i kartograf, autor planów gruntowych w Rejencji Bydgoskiej, Gottfried Dornstein – współprojektant i budowniczy Kanału Bydgoskiego, czy Cossart – mierniczy, wykonawca planów gruntowych folwarków podbydgoskich⁹. Plany i mapy wykonane przez tych autorów stanowią jedne z najcenniejszych jednostek w zespole. Celem, dla którego powstawały plany miasta oraz najliczniej zachowanych przedmieść, wsi i folwarków, było m.in. przedstawienie lokalizacji starych i nowych zabudowań, ważniejszych obiektów, regulacja granic, wytyczanie dróg i działek gruntowych, niwelacja gruntów czy przedstawienie sieci komunikacyjnej.

Zmiana granic terytorialnych miasta nastąpiła w II połowie XIX w. Przyczyną tych przemian w krajobrazie urbanistycznym miasta było otwarcie Kolei Wschodniej (1851 r.) i spowodowany tym wydarzeniem dalszy rozwój przemysłowy miasta¹⁰. Połączenie Bydgoszczy liniami kolejowymi ze Szczecinem i Gdańskiem spowodowało rozbudowę miasta w kierunku północnym i północno-zachodnim i objęło lewy brzeg Brdy. Włączono zatem do miasta w 1851 r. gminę Bocianowo i osadę Żupy¹¹. W roku 1858 przyłączono do Bydgoszczy wieś Nowy Dwór, a w roku na-

⁵ *Historia Bydgoszczy...*, s. 377.

⁶ A. L i c z n e r s k i, *Rozwój terytorialny Bydgoszczy* [w:] *Kronika Bydgoska II* (1964-1965), Bydgoszcz 1971, s. 8.

⁷ A. M i e t z, *op. cit.*, s. 120.

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Ibidem*, s. 121-123.

¹⁰ *Historia Bydgoszczy...*, s. 505.

¹¹ A. L i c z n e r s k i, *op. cit.*, s. 9.

stępnym tereny Grodzтва¹². Pozwoliło to na wyjście ze zwartą zabudową miejską na nowe tereny. Dalsze powiększenie granic Bydgoszczy miało miejsce w latach 1897-1914 i wiązało się z doraźnym wykupywaniem przez miasto gruntów pod zabudowę projektowanych i wznoszonych wówczas obiektów użyteczności publicznej¹³. Obszar miasta do 1920 r. nie uległ już zmianie i wynosił 845 ha¹⁴. Granice terytorialne Bydgoszczy w tym okresie obrazuje nieznanego autorstwa plan z 1876 r., uzupełniony następnie w roku 1894 (sygn. 9). Przedstawia on granice miasta, układ zabudowy, sieć komunikacyjną, nazwę ulic oraz usytuowanie ważniejszych obiektów. Cennym źródłem dla rozwoju przestrzennego są również plany miasta ukazujące np. sieć tramwajów elektrycznych, lokalizację projektowanych dróg (sygn. 10, plan z 1908 r.), kanalizację (sygn. 11) czy sieć gastronomii w 1898 r. (sygn. 12).

W okresie międzywojennym zmienił się układ przestrzenny miasta. Rozporządzeniem Ministerstwa b. Dzielnicy Pruskiej z dniem 1 kwietnia 1920 r.¹⁵ do Bydgoszczy włączono 18 przedmieść powiększając tym samym obszar miasta do 6532 ha¹⁶. Teren miasta wzrósł zatem prawie ośmiokrotnie. W wyniku włączenia 18 przedmieść Bydgoszcz stała się pod względem obszaru jednym z największych miast Polski¹⁷. W późniejszych latach granice Bydgoszczy powiększyły się o kolejne 105,50 ha w wyniku włączenia w 1933 r. obszaru zwanego Lasem Gdańskim¹⁸. Kierunek rozwoju miasta poszedł ku wschodowi, wzdłuż Brdy i dalej w kierunku Brdyjścia i Fordonu oraz ku zachodowi w kierunku Kanału Bydgoskiego i wzdłuż północnego odcinka Brdy¹⁹. Układ istniejącego miasta przedstawiał się jednak chaotycznie. Do 1928 r. Bydgoszcz rozwijała się samorzutnie bez żadnego z góry powziętego planu. Zabudowania koncentrowały się wzdłuż traktów z najsilniejszym ciążeniem ku dworcowi. Powstał typ miasta o charakterze dośrodkowym z radialną siecią arterii komunikacyjnych, ale z całkowitym brakiem komunikacji obwodowej, odciążającej ruch i omijającej Śródmieście²⁰. Zaznaczały się także duże dysproporcje między terenami zabudowanymi i nie zabudowanymi. W bilansie terenowym obszary nie zabudowane, pozostające częściowo w uprawie rolnej, stanowiły aż 75% powierzchni ogólnej, podczas gdy zabudowanej było zaledwie 8,8% powierzchni miasta²¹. W wyniku zmian administracyjnych dokonanych w 1920 r.

¹² *Historia Bydgoszczy...*, s. 505.

¹³ A. L i c z n e r s k i, *op. cit.*, s. 10.

¹⁴ *Ibidem*, s. 10-12.

¹⁵ Rozporządzenie Ministerstwa b. Dzielnicy Pruskiej o rozszerzeniu granic miasta Bydgoszczy z 25 lutego 1920 r., *Dziennik Urzędowy Ministerstwa b. Dzielnicy Pruskiej* nr 8, poz. 62.

¹⁶ *Historia Bydgoszczy 1920-1939*, t. 2, pod red. M. Biskupa, Bydgoszcz 1999, s. 235.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ *Ibidem*, s. 236.

¹⁹ *Ibidem*, s. 237.

²⁰ Archiwum Państwowe w Bydgoszczy (dalej: APB), Akta m. Bydgoszczy, sygn. 4212: Objąśnienie projektu rozbudowy i regulacji miasta Bydgoszczy inż. arch. Raczkowskiego z września 1928 r.

²¹ *Ibidem*.

Bydgoszcz uzyskała bardzo rozległe tereny, na których mogła w przyszłości swobodnie się rozwijać.

Dla rozwoju międzywojennej Bydgoszczy istotne znaczenie miało rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z 1928 r. o prawie budowlanym i zabudowaniu osiedli²². Nałożyło ono na magistraty obowiązek uregulowania miast i stworzenia w tym celu ich planów zabudowania, które uwzględniałyby, oprócz warunków estetycznych, również warunki higieny, bezpieczeństwa i wygody mieszkańców, a tym samym wytypowanie dzielnic odpowiednich dla budowy zakładów przemysłowych²³. W myśl rozporządzenia plany zabudowy miast miały być opracowane najpierw jako tzw. ogólne plany zabudowania, a następnie jako plany szczegółowe. Dla Bydgoszczy plan ogólny rozbudowy i regulacji miasta w skali 1:5000 sporządził inż. arch. Stanisław Filipowski. Plan ogólny gotowy był już w 1928 r.²⁴ Został przyjęty przez Magistrat i uchwalony przez Radę Miejską. Ministerstwo Robót Publicznych zatwierdziło go definitywnie, po dwuletnich pertraktacjach, reskryptem w dniu 30 lipca 1931 r.²⁵ Zakończono tym samym pierwszy etap pracy nad uregulowaniem miasta.

Bydgoszcz wedle projektu rozbudowy i zabudowy miasta została podzielona na dzielnice: mieszkalno-handlowe, fabryczno-przemysłowe, robotnicze i wojskowe. Projekt regulował także sieć ulic, podział na bloki budowlane, gmachy użyteczności publicznej, schematy zieleni, system rozwiązania węzłów komunikacyjnych i skrzyżowań itd.²⁶

Zatwierdzony plan ogólny miał służyć do wykonania planu szczegółowego. Plany szczegółowe poszczególnych dzielnic miały zostać wykonane w większej skali, dla Bydgoszczy przyjęto skalę 1:1000. Plany te miały ustalić w sposób dokładny całkowitą sieć ulic istniejących i projektowanych z podaniem ich szerokości, profilów, linii zabudowy, i to zarówno sieci pierwszorzędnej, jak i drugorzędnej. Konieczne stało się zatem wykonanie pomiarów wysokościowych oraz profilów podłużnych i poprzecznych istniejących ulic. W skład planów szczegółowych w myśl rozporządzenia z 1928 r. miały ponadto wchodzić projekty urządzeń sanitarnych dla całego miasta oraz projekt komunikacji tramwajowej. Plany powinny być oparte na dokładnych zdjęciach pomiarowych, które miały ustalić stan obecny budynków, istniejących linii zabudowań, chodników, granice własności²⁷. W Bydgoszczy do

²² Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 16 lutego 1928 r. o prawie budowlanym i zabudowaniu osiedli, Dz.U.R.P., m Nr 23, poz. 23.

²³ APB, Akta m. Bydgoszczy, sygn. 4212, okólnik Ministerstwa Robót Publicznych w sprawie wnoszenia szkodliwych zakładów przemysłowych w miastach, s. 16.

²⁴ Ibidem, pismo S. Filipowskiego do Prezydenta Miasta Bydgoszczy z 12 września 1928 r., s. 18.

²⁵ APB, Akta m. Bydgoszczy, sygn. 4211: referat inż. arch. Raczkowskiego z 28 września 1931 r., s. 284.

²⁶ Ibidem, objaśnienia projektu rozbudowy i regulacji miasta Bydgoszczy inż. arch. S. Filipowskiego z września 1928 r.

²⁷ Ibidem, referat inż. arch. Raczkowskiego z 28 września 1931 r.

opracowywania planów szczegółowych przystąpiono dopiero w 1934 r., kiedy to Rada Miejska podjęła uchwałę o reaktywowaniu Komitetu Rozbudowy²⁸, zaś Magistrat wystąpił z wnioskiem o zaangażowanie specjalisty inżyniera-urbanisty w celu przyspieszenia prac nad opracowywaniem planów szczegółowych²⁹. W pierwszej kolejności plany takie otrzymały Bielawki, Skrzetusko i Wilczak oraz „dzielnicogród” w Lesie Gdańskim wznoszona w połowie lat trzydziestych³⁰, następnie Czyżkówko, Szwederowo, Jachcice, Rupienica, Kapuściska itd.

W okresie międzywojennym gwałtowny rozwój przestrzenny miasta oraz różnych gałęzi przemysłu, jak również wzrost liczby mieszkańców miasta postawił przed Bydgoszczą konieczność regulacji struktury miejskiej przez tworzenie nowych osiedli mieszkaniowych, wytyczania nowych ulic, projektowania sprawnych arterii komunikacyjnych, pozyskiwania nowych działek dla zakładów przemysłowych itd. Dla wykonania tych wszystkich czynności konieczne stało się opracowanie odpowiedniej dokumentacji kartograficznej. W międzywojennej Bydgoszczy powstawały zatem plany perspektywiczne rozbudowy i rozwoju miasta, plany sytuacyjne dzielnic, ulic, parcel, nieruchomości, wodociągów, kanalizacji, plany irygacyjne itp. Dokumentacja kartograficzna z okresu międzywojennego powstawała w Wydziale VIII Budownictwo Nadziemne (Oddział Pomiaru Miasta) oraz w Wydziale IX Budownictwo Podziemne. Do badań nad rozwojem przestrzennym Bydgoszczy szczególnie wartościowe są dwie mapy powstałe w tym okresie. Jedną z nich jest plan wykonany w 1921 r. przez dr Stanisława Łabendzińskiego (sygn. 88). Jest to pierwszy polski plan sytuacyjny miasta opracowany po odzyskaniu przez Bydgoszcz niepodległości. Druga to mapa sporządzona przez inż. arch. Raczkowskiego, a obrazująca granice terytorialne miasta, jak również zasady jego rozwoju zgodnie z projektem rozbudowy Bydgoszczy z 1928 r. (sygn. 89). Większość map i planów wszyta jest w akta Wydziału VIII Budownictwo Nadziemne³¹.

Plany zabudowania miasta po przejściu administracji na ziemiach polskich przez władze okupacyjne w 1939 r. stały się dobrą podstawą do ustalenia nowych stosunków własnościowych. Wraz z rozpoczęciem okupacji niemieckiej rozpoczęły się bowiem zakrojone na szeroką skalę konfiskaty majątku państwa polskiego, polskich instytucji oraz osób prawnych i fizycznych, co łączyło się z eksterminacją i wysie-

²⁸ Komitet Rozbudowy miasta Bydgoszczy powstał 6 grudnia 1922 r. uchwałą Magistratu. Podstawowym zadaniem Komitetu było wytyczanie nowych ulic potrzebnych do rozwoju przemysłowego oraz przygotowanie długofalowego planu rozbudowy miasta. Komitet aktywnie działał do 1928 r. Zob. *Historia Bydgoszczy 1920-1939*, t. 2, s. 243-249.

²⁹ Ibidem, s. 249.

³⁰ Ibidem.

³¹ Wydział ten jest jednym z najlepiej reprezentowanym w zespole. Znajdują się w nim plany rozbudowy miasta, m.in. plan perspektywicznej rozbudowy w latach 1926-1936 i jego realizacja, plany rozbudowy dzielnic Bydgoszczy i przedmieść takich jak Wilczak, Czyżkówko, Szwederowo, Jachcice, Rupienica, Skrzetusko, Kapuściska czy terenów leśnych. Zob. *Wstęp do zespołu Akt miasta Bydgoszczy 1920-1939*, oprac. dr A. Perlińska, Bydgoszcz 1983, s. I-XXI.

dlaniem ludności. Niemal od początku okupacji rozpoczęły się we wszystkich miastach liczne przesiedlenia Polaków zajmujących lepsze lokale mieszkalne do dzielnic peryferyjnych. Akcja ta obejmowała zarówno poszczególne domy, czy zespoły budynków, jak i całe dzielnice, lub ich znaczne części. Opróżnione w ten sposób pomieszczenia zajmowali Niemcy przybyli z Rzeszy lub też miejscowi Volksdeutsche³². Polityka gospodarcza na ziemiach wcielonych do Trzeciej Rzeszy miała zatem na celu całkowite przejęcie własności polskiej oraz „wprzęgnięcie” gospodarki okręgu w niemiecki organizm gospodarczy³³. Na ziemiach polskich wcielonych do Niemiec powstał cały szereg specjalnych urzędów, instytucji, organizacji i towarzystw Trzeciej Rzeszy, których zadaniem było konfiskowanie Polakom ich majątku ruchomego i nieruchomego. Ujęcie mienia polskiego, które podlegało wywłaszczeniu, było pierwszym zadaniem władz zmierzających do załatwienia pilnej sprawy politycznej (osadzenie Niemców) i gospodarczej (danie Niemcom osadzonym podstawy gospodarczej). Ujęcia, czyli zewidencjonowania mienia polskiego dokonać miały przede wszystkim urzędy powiemicze. W dziedzinie ustalenia stosunków własności gruntów i domów w miastach urzędy powiemicze weszły w porozumienie z zarządami miejskimi³⁴.

Zarządowi miejskiemu podlegały nie zabudowane grunty, ogrody, parcele uprawne położone w granicach gmin i nie stanowiące istotnej części gospodarstwa rolnego lub leśnego³⁵. Miasto posiadało również prawo pierwokupu domu przeznaczanego na sprzedaż (tym sposobem śląski Będzin nabył ok. 75 domów). Zarządom miejskim przekazywano przeznaczone na rozbiórkę domy, które często były jeszcze przez miasto remontowane³⁶.

Miasto Bydgoszcz drogą kupna weszło w posiadanie niektórych terenów wojskowych oraz przemysłowych. Problemy nabywania i sprzedaży gruntów miejskich były przedmiotem posiedzeń bydgoskiej Rady Miejskiej. Miasto zabudowywało parcele budowlane, dzieliło działki gruntowe, wytyczało nowe ulice. Do realizacji tych zadań konieczne było opracowanie odpowiedniego podłoża kartograficznego. Instytucją miejską, która przygotowywała podkład mapowy był *Stadtvermessungsamt*. Urząd ten pracował głównie na planach zabudowy miast powstałych w okresie międzywojennym, uzupełniając treść map o informacje dotyczące obszarów nabytych przez miasto, działek gruntowych przeznaczonych na podział lub do sprzedaży, planowanej przebudowy ulicy czy też miejsc przeznaczonych na osiedlenie. Na mapach zostały nałożone nowe niemieckie nazwy ulic. Mapy okresu okupacji miały głównie na celu zilustrowanie obszarów nabytych przez miasto oraz zmian, jakie dokonały się w stosunkach własnościowych. Dokumentacja kartograficzna wykonana została w skali 1:1000. Mapy opracowane były we wspomnianym

³² T. K u l a, *Ziemia bydgoska w cieniu swastyki*, Bydgoszcz 1966, s. 113.

³³ W. J a s t r z ę b s k i, J. S z i l i n g, *Okupacja hitlerowska na Pomorzu Gdańskim w latach 1939-1945*, Gdańsk 1979, s. 201.

³⁴ J. D e r e s i e w i c z, *Okupacja niemiecka na ziemiach polskich włączonych do Rzeszy (1939-1945)*. *Studium historyczno-gospodarcze*, Poznań 1950, s. 23.

³⁵ Ibidem, s. 57.

³⁶ Ibidem, s. 60.

już urządzenie miejskim *Stadtvermessungsamt* oraz w jednym przypadku w *Stadtplanungsamt*. Autorem powstających wówczas planów był Buhrand.

W okresie okupacji nastąpiła niewielka korekta granic administracyjnych miasta. Władze niemieckie przyłączyły w części północnej pas lasów i kilka terenów na obwodzie granic, co razem wynosiło 1035 ha. Wyłączono natomiast obszary Jachcic, Czyżkówka i Fordonka wraz z położonym na prawym brzegu Wisły terenem zwanym Zawisła, zajmujące ogółem 733,5 ha. Po zmianach powierzchnia Bydgoszczy wynosiła około 6939,65 ha. W pierwszym roku okupacji władze niemieckie dokonały dotkliwych zmian urbanistycznych w mieście. Wyburzono zachodnią pierzeję Starego Rynku wraz z kościołem pojezuickim i gmachem Muzeum Miejskiego, rozebrano zabudowania pomiędzy ulicami: Mostową, Jatki, Grodzką i Starym Rynkiem, a także północną partię ulicy Mostowej. Wszystkie te poczynania miały na celu stworzenie monumentalnego placu defilad i wieców partyjnych³⁷.

Plany miejskie Bydgoszczy stosunkowo szybko uległy rozproszeniu lub zniszczeniu. Wpłynęło na to częste wypożyczanie planów zwłaszcza urzędowi o charakterze budowlanym. Najstarszy plan Bydgoszczy z 1774 r. wykorzystywano przy budowie Kanału Bydgoskiego³⁸, inne użytkowali inspektorowie, radcy i komisje budowlane przeprowadzający niwelacje ulic i prowadzący budowę urządzeń i budynków użyteczności publicznej. W aktach m. Bydgoszczy zachowały się liczne dokumenty świadczące o staraniach miasta mających na celu odzyskanie planów należących do registratury miejskiej. Stratom w dokumentacji kartograficznej sprzyjały zmiany lokalowe i niedostateczny stopień zabezpieczenia materiałów kartograficznych. W początkach XX w. Zygmunt Malewski³⁹ zabezpieczył część planów Bydgoszczy i umieścił je w pomieszczeniach muzeum, a następnie w Bibliotece Miejskiej⁴⁰, gdzie częściowo zostały zinwentaryzowane w 1903 r.⁴¹ Duże straty w planach miejskich spowodowała II wojna światowa, a szczególnie działania wojenne w 1945 r. W obecnej chwili kartografia miejska jest rozproszona, część bowiem znalazła się w okresie okupacji w archiwum bydgoskim, spisana w repetytorium nr 100, część z kolei, 136 planów, znajduje się w Bibliotece Miejskiej, a pewna ich ilość również w Muzeum im. L. Wyczółkowskiego.

Zbiór kartograficzny zespołu zinwentaryzowany w Archiwum Państwowym w Bydgoszczy liczy 131 jednostek inwentarzowych, co stanowi około 30% dawnego zbioru kartograficznego. Procentowo najlepiej zachowały się mapy II połowy XVIII w. i I połowy XIX w., najmniejszy stan zachowania stanowią mapy luźne z okresu międzywojennego. Zbiór obejmuje z tego okresu zaledwie 4 jednostki kartograficzne, jednakże nie są to jedyne zachowane kartografiki. Większa część map i planów

³⁷ *Atlas historyczny miast polskich*, t. 2 *Kujawy*, z. 1 Bydgoszcz, pod red. A. Czacharowskiego, Toruń 1997, s. 15.

³⁸ A. M i e t z, *op. cit.*, s. 122.

³⁹ Archiwariusz miejski. Zob. *Bydgoski słownik biograficzny*, t. 1, pod red. J. Kutty, Bydgoszcz 1994, s. 76-78.

⁴⁰ A. M i e t z, *op. cit.*, s. 123.

⁴¹ R. C z a j k o w s k a, M. D m o c h o w s k a, *op. cit.*, s. 7.

stanowi integralną całość z aktami i stanowi pokaźny zasób obrazujący rozwój przestrzenny miasta, a głównie jego niektórych dzielnic. Zbiór kartografików z okresu okupacji zachował się w większym stanie w porównaniu z okresem poprzednim. Liczba map wytworzonych przez władze niemieckie wynosi 41 jednostek inwentarzowych.

Stan fizyczny planów można określić jako dostateczny. Niektóre z nich posiadają uszkodzenia mechaniczne i wymagają podklejenia. Przeważająca większość kartografików z lat 1774-1918 sporządzona została na papierze i podklejona płótnem. Materiały te są wielobarwnymi rękopisami z wyjątkiem kilku planów drukowanych, światłokopii i litografii. Wykonawcy planów posługiwali się metodami pomiarowymi opartymi na triangulacji i urządzeniach niwelacyjnych. Mapy sporządzone w okresie międzywojennym są wielobarwnymi światłokopiami bądź drukami. Metody wykonywania dokumentacji kartograficznej z tego okresu regulowało Rozporządzenie Ministra Robót Publicznych z 1930 r.⁴² Podstawą opracowania planów zabudowania były pomiarowe zdjęcia sytuacyjne i wysokościowe. Mapy z okresu okupacji są światłokopiami kartografików z okresu poprzedniego, uzupełnianymi dodatkowymi informacjami.

Kartografiki miejskie w archiwum bydgoskim uporządkowano stosując schematyczno-rzeczową metodę ich podziału. Dla każdego z omawianych okresów zastosowano inny układ ze względu na różny stan liczbowy zachowania map, różną tematykę oraz odmienne władze ustrojowe.

Układ jaki nadano planom w archiwum miejskim, odzwierciedlony w rejestrze z 1861 r.⁴³ został odrzucony jako nie odpowiadający pierwotnemu układowi kancelaryjnemu. Za jego odrzuceniem przemawiają również inne argumenty. Podstawą tego układu była grupa rzeczowa oznaczona literą. W przykładowej grupie znajdowały się wyznaczone daną literą plany dzierżawionych gruntów miejskich, niwelowanych ulic, plany sporządzone w związku z budową urządzeń i budynków użyteczności publicznej. Wyznacznikiem przynależności grupowej w tych wybranych przypadkach była pierwsza litera nazwiska dzierżawcy, nazwy ulicy czy urządzenia użyteczności publicznej oczywiście w języku niemieckim. Należy zaznaczyć, że w obrębie grup literowych układ planów był dowolny. Nie zachowała się poza tym żadna instrukcja określająca zasady przechowywania materiałów kartograficznych w registraturze miejskiej, a na planach nie ma sygnatur kancelaryjnych. Nie pozwala to na odtworzenie pierwotnego ich układu. Zachowane sygnatury kancelaryjne na dokumentacji kartograficznej zbioru pochodzą z okresu okupacji i składały się z numeru pozycji we wspomnianym rep. 100.

Całość planów za lata 1774-1918 podzielono na 4 grupy rzeczowe. Do pierwszej zaliczono plany dotyczące terenu miasta wyróżniając kilka podgrup: plany całości miasta i jego części, plany niwelacyjne ulic i sporządzone w związku z budową urządzeń i budynkami użyteczności publicznej. W grupie drugiej znalazły się przed-

⁴² Rozporządzenie Ministra Robót Publicznych z dnia 23 kwietnia 1930 r. o sposobie opracowania planów zabudowania, Dz.U.R.P., m Nr 41, poz. 362.

⁴³ Rejestr ten powstał prawdopodobnie w 1861 r. Według tego wykazu map i planów w archiwum miejskim znajdowało się 169, zob. APB, Städtischen Archive angehörigen Pläne und Urkunden 1839-1914, s. 20, sygn. 495.

stawienia wsi i folwarków podmiejskich; w trzeciej plany różnych gruntów należących do miasta. Grupę czwartą tworzą kartografiki, na których naniesiono łąki, pastwiska i lasy miejskie. W obrębie grup (podgrup) planom nadano układ alfabetyczny lub chronologiczny.

Mapom z okresu międzywojennego, ze względu na niewielką liczbę, nadano układ chronologiczny. Nieco bardziej skomplikowana sytuacja występuje z kartografikami okupacyjnymi. Władze niemieckie nie nadały własnych sygnatur, niektóre zaś mapy wyjęto z akt tworząc serię z planami luźnymi. Kartografiki poza tym treścią obejmują rozmaity przestrzennie obszar: dzielnicę, kilka ulic, bądź tylko jedną ulicę. Zastosowano zatem podział na dwie grupy: mapy ogólne obejmujące cały obszar Bydgoszczy oraz mapy dotyczące poszczególnych dzielnic. W ramach drugiej grupy planom nadano układ alfabetyczny wg nazw ulic w ramach poszczególnych dzielnic, a następnie chronologiczny.

Plany zespołu Akta miasta Bydgoszczy stanowią cenny, a w wielu przypadkach niezastąpiony materiał źródłowy do badań naukowych nad dziejami i rozwojem przestrzennym Bydgoszczy oraz regionu. Trzeba jednak pamiętać, iż na skutek burzliwych dziejów zbioru, został on podzielony pomiędzy archiwum a Bibliotekę Miejską oraz Muzeum im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy. Ze względu na długotrwałe funkcjonowanie map i planów w urzędach, gdzie były stopniowo aktualizowane, korzystając z bogactwa informacji na nich zawartych nie można zapominać o konfrontacji tych danych z dokumentacją aktową. Jest to konieczne, by zrozumieć treść mapy oraz ustalić chronologie nanoszonych na nią uzupełnień.